

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Ali Yakup Cenkçiler, Feyzullah Hacıbayriç ve Medrese Sonrası Geleneği Yeniden Düşünmek*

Ali Yakup Cenkçiler, Feyzullah Hadzibajric and
Re-Thinking Tradition After Madrasa

Ali ERKEN**

Öz: Bu makale medreselerin kapatılmasını müteakip dönüşüm geçirmeye başlayan hoca-talebe-metin arasındaki ilişkiyi modernleşen sosyal ve siyasî faktörlerle bağlantılı olarak inceler. Özel olarak Ali Yakup Cenkçiler ve Feyzullah Hacıbayriç'in çalışmalara odaklanır.

Dinî eğitim ve din-devlet ilişkileri açısından Türkiye ve Yugoslavya arasında farklılıklar olsa da Ali Yakup Cenkçiler ve Feyzullah Hacıbayriç'in tecrübelerindeki ortak noktalar dikkat çekicidir. Türkiye ve Yugoslavya İslâmî gelenek ve kurumsal hafıza açısından Osmanlı bakiyesinin canlı olduğu iki ülkedir. Yugoslavya'da medreseler Türkiye'ye nazaran daha geç bir tarihte kapatılmıştır. 1910'lu yıllarda bu coğrafyada dünyaya gelen Ali Yakup Cenkçiler ve Feyzullah Hacıbayriç de geleneksel usul medrese eğitimi almış kimselerdir. Saraybosna'da yaşamış bir âlim olan Feyzullah Hacıbayriç Tito zamanı Yugoslavya'da faaliyetlerini sürdürmüş ve *Mesnevî* okumaları ile geniş bir talebe halkasına hitap etmiştir. Eğitim ve öğretim hayatını ağırlıklı olarak Yugoslavya'da geçirmiş olmakla birlikte Türkiye, Suriye ve Suudi Arabistan gibi ülkelere ziyaretlerde bulunmuştur. Ali Yakup Cenkçiler'in tahsil ve tedris tecrübesi ise sadece Yugoslavya bünyesinde kalmamıştır. Kosova'da doğduktan sonra eğitim için Saraybosna'ya gitmiş, oradan da Mısır'a geçerek yüksek tahsilini el-Ezher Üniversitesinde tamamlamıştır. Ancak eğitimi sona erdikten sonra kendi ülkesi yerine Türkiye'ye dönmeyi tercih etmiştir. Türkiye'ye yerleştiği 1957 senesinden vefatına kadar çalışmalarını çoğunlukla İstanbul'da sürdürmüş ve *İhyâu ulûmi'd-dîn* dersleri okutmuştur. Dönemin zor şartlarına rağmen her iki isim de yakın coğrafyadaki önemli ilim adamları ile irtibat içinde olmaya çabalamıştır. Bu süreçte farklı dilleri rahatlıkla konuşup anlayabilmeleri kendilerine kolaylık sağlamıştır. Türkçe, Arapça, Farsça, Boşnakça ve Arnavutça bildikleri anlaşılmaktadır. Yazma eserlere ve klasik metinlere aşinalıklarının bir sebebi de farklı lisanlara olan hâkimiyetleridir. Bu vesileyle birçok farklı kaynaktan beslenme imkânı elde etmişlerdir. Her iki ismin de uzun süre kütüphanecilik ile uğraşmış olmaları dikkat çekici bir husustur. Ali Yakup Cenkçiler Kahire'de, Feyzullah Hacıbayriç de Saraybosna'da yazma eserler kütüphanelerinde görev yapmışlardır. Ders okuturken seçtikleri eserler bu açıdan anlam taşımaktadır. Okuttukları metinlere olan ilgileri İlahiyat Fakültesi'ndeki derslerinden

* Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. İsmail Erünsal'a, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi doktora öğrencisi Edin İmamoviç, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi belgeler ve arşiv görevlisi Hamza Laviç ve Saraybosna İlahiyat Fakültesi doktora öğrencisi Azmir Jusufi'ye teşekkürlerimi sunarım.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Araştırmaları Enstitüsü, ali.erken@marmara.edu.tr
Orcid No: 0000-0001-8292-2022

ziyade dışarıda edindikleri tecrübe ile kuvvetlenmiştir. Her iki isim de *Mesnevî* ve *İhyâ* üzerinde otorite olarak kabul edilmişlerdir.

Her iki isimin seküler paradigmanın şekil verdiği toplumsal ve siyasî düzende İslâmî bilgi aktarımına yönelik yaklaşımları benzerlik gösterir. Ali Yakup Cenkçiler'in ders okuttuğu dönemlerde Türkiye'de ancak kısıtlı sayıda öğrenci İlahiyat Fakültesi ve İmam Hatip Okuluna gidebilmektedir. Verilen eğitimin içeriği devlet kurumlarının kontrolü altındadır. Yugoslavya'da ise Müslümanların dini eğitim alabilmesi daha zor şartlarda gerçekleşmiştir. Tito rejimi dini yaşama zaman zaman serbestlik tanısa da uzun yıllar boyunca sadece bir medresenin faaliyet göstermesine izin vermiş ve verilen eğitimin içeriğine ciddi olarak müdahalede bulunmuştur. Diğer taraftan her iki ülkede de okur-yazarlık ve yüksek eğitim oranı giderek artmış, kitlelerin bu süreçte beslendikleri kaynaklar farklılaşmıştır. Ali Yakup Cenkçiler ve Feyzullah Hacıbayriç'in derslerinin takipçileri ağırlıklı olarak büyük şehirlere eğitim almaya gelen gençler, okur-yazar kesim ve esnaf olmuştur. Okuttukları metinler aracılığı ile bu kesimlerin temel İslâmî bilgi kaynakları ile buluşmasını mümkün kılmışlardır. Her iki ismin de tasavvufî çevreler ile yakın ilişki içerisinde buldukları anlaşılmaktadır. Gerek Türkiye gerek de Yugoslavya'da tekkeler resmî olarak faaliyet gösteremese de canlı bir tasavvuf kültürünün devam ettiğini söylemek mümkündür. Feyzullah Hacıbayriç'in Kosova ve Türkiye'ye yaptığı ziyaretler neticesinde bizatihi kendisinin Kadirîliğe intisap ettiği bilinmektedir. Bu şekilde ulaşılabilirliklerini genişletme imkânına sahip olmuşlar, geleneksel öğreti ile bağlarını da muhafaza etmişlerdir.

Her iki ismin de siyasî iktidarları ve devletin hâkim ideolojilerini açıkça eleştirmekten kaçındıklarını söylemek mümkündür. Bundan ziyade belirli uygulamalara karşı eleştirel yaklaşımlar sergilemişlerdir. Yine de Feyzullah Hacıbayriç Tito yönetimi tarafından gözlem altında tutulmuş, hatta rejimin ilk yıllarında birkaç defa tutuklanmıştır. Ali Yakup Cenkçiler derslerini düzenli olarak camilerde ve talebelerinin evlerinde sürdürmüştür. Feyzullah Hacıbayriç'in de derslerine camii ve tekkelerde devam ettiği bilinmektedir. Belirli aralıklarla resmî kurumlarda da öğretmen olarak görev yapmışlardır. Ancak dönem İlahiyat Fakülteleri ve Diyanet (Bosna için Riyaset) yapılanmalarında üst düzey vazife almamışlardır. Devlet kurumlarında düzenli olarak öğretici görevi almamalarının gerek farklı kesimlerden talebelere ders okutmalarında gerekse okuttukları derslerin içeriklerini belirlemede kendilerine önemli bir esneklik sağladığını söylemek mümkündür.

Bu çalışma hatıratlara ve sözlü kaynaklara dayalı bir araştırmanın sonucudur. Ali Yakup Cenkçiler'in çalışmalarına dair kapsamlı bir araştırma bulunmamaktadır ancak talebelerinin anlatılarının yer aldığı derleme bir hatırat kitabı hazırlanmıştır. Derslerine katılan talebelerin birçoğu zaman içerisinde akademik çalışmalara yönelmiş ve üniversite bünyesinde görev almıştır. Derslerine katılmış olduğu halde hatırat kitabında yer almayan çok sayıda isim daha bulunmaktadır. Feyzullah Hacıbayriç hakkındaki kaynakların hemen hemen tamamı Boşnakçadır. Hayatı ve ilmî çalışmalarına dair akademik araştırmalar ortaya konmuştur ancak ne yazık ki talebeleri hakkında bir tetkik yapılmamıştır. Bu çalışmada yazılı kaynaklara ilaveten sözlü kaynaklara da müracaat edilmiştir. Her iki ismin de derslerine katılanlara dair henüz yeterince detaylı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu açıdan gerek Ali Yakup Cenkçiler gerekse Feyzullah Hacıbayriç'in halen hayatta olan talebelerinin aktaracağı bilgiler üzerinde derinlemesine çalışma yapmak önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ali Yakup Cenkçiler, Feyzullah Hacıbayriç, Medrese, Türkiye, Yugoslavya, Modernleşme, Gelenek

Abstract: This article investigates the changing relationship among teacher, student and the text after the closure of *madrassa* in relation to modernizing social and political variables. Specifically, it focuses on the activities of Ali Yakup Cenkçiler and Fejzullah Hadzibajric.

There are certain differences between Turkey and Yugoslavia in the fields of religious education and state-religion relations, yet the experiences of Ali Yakup Cenkçiler and Fejzullah Hadzibajric bear striking resemblances. Turkey and Yugoslavia are the two countries where the Ottoman tradition prevailed over Islamic culture and institutional memory. Ali Yakup Cenkçiler and Fejzullah Hadzibajric were born in the Balkans during the 1910s and *madrassas* were still open in the region at that time. Both of them received *madrassa* education during the 1920s. Fejzullah Hadzibajric lived in Sarajevo, ran several courses and produced his works during the time of Tito's Yugoslavia. He ran *Masnawî* classes and reached a large audience from different social background. Though he spent most of his life in Yugoslavia he paid visits to Turkey, Syria and Saudi Arabia. Whereas, Ali Yakup Cenkçiler was born and raised in Kosovo, but went to Egypt for higher education and completed his degree at al-Azhar University. After finishing his works in Egypt he did not return to Yugoslavia and moved to Turkey in 1957. He focused on *Ihyâ' 'ulûm al-dîn* classes and spent nearly 20 years in teaching the same text. Despite difficult conditions of the time they sought to reach prominent scholars in the region. Both Cenkciler and Hadzibajric had a strong command in different languages, which helped them form connections with scholars, read classical texts and study manuscripts. They knew Turkish, Arabic, Persian, Bosnian and Albanian. It was also noteworthy that for a long period they worked in various libraries. Ali Yakup Cenkciler worked in a library in Cairo and Fejzullah Hadzibajric worked in Husrev Beg Library in Sarajevo. In that regard the texts they selected to study were obviously intentional choices. Their familiarity with the texts did not come from the training they received in the Theology Faculty but from the education they got outside the school. Both scholars were considered as the authority on *Masnawî* and *Ihyâ'*.

How they approached the transmission of Islamic knowledge in a secular context displays intriguing patterns. For instance, during the time Ali Yakup Cenkciler were running his courses there were only a limited number of students at Theology Faculties and Imam Hatip Schools. The content of education was under the control of the state. In Yugoslavia it was even harder for Muslims to receive religious education. The Tito regime did only allow one *madrassa* to operate and strictly controlled the content of education in this institution. In the meantime, the level of literacy and higher-education significantly increased in both countries. The followers of their courses were mainly university students in big cities, men of letters and middle class craftsmen. It is through the reading of texts of Cenkciler and Hadzibajric that made it possible for those groups to achieve the fundamentals of religious knowledge. It is also known that both scholars were in close contact with Sufi circles. Though both in Turkey and Yugoslavia Sufi lodges were officially not allowed to operate, the culture of Sufism was still very much alive. Fejzullah Hadzibajric was himself known to be attached to the Qâdiri order. Through these channels they were able to extend their availability and strengthen connection with the traditional doctrine.

Both Cenkciler and Hadzibajric avoided criticizing governments and official ideology openly. Instead they criticized certain practices. Despite this circumvention, Hadzibajric was arrested in the early years of the Tito regime. It is documented that Ali Yakup Cenkciler continued his courses at mosques and various houses and Fejzullah Hadzibajric was also known to have ran his courses in the mosques and the lodges. They

periodically taught at official institutions but did not take higher posts at the Theology Faculties or the Diyanet/Riyaset institutions. The fact that they did not take permanent positions as instructor in state institutions made it possible for them to plan their own programs and reach the wider audience.

This study relies on memoires, biographies and oral sources. There is still no comprehensive study on the works of Ali Yakup Cençiler, but we have an edited volume of memoires collected from his students. Many of his students have pursued scholarly career and joined the university. There are many other students who did not take part in the memoir book. Almost all of the sources on Fejzullah Hadzibajric are in the Bosnian language. We have scholarly research on his works and studies but there is no specific research on his students. In this regard an in-depth study of the oral sources on their lives and works will be a valuable contribution to the literature.

Keywords: Ali Yakup Cençiler, Fejzullah Hadzibajric, Madrasa, Turkey, Yugoslavia, Modernization, Tradition

Giriş

Bu makale Türkiye ve Yugoslavya örnekleri üzerinden modern topluma geçiş sürecinde İslâmî bilginin aktarımı tartışmalarına bir katkı sunmayı amaçlar. 1923 sonrası Türkiye’de ve 1945 sonrası Yugoslavya’da başlatılan kültür reformları toplumsal değişimi hızlandırırken, şehirleşme ile birlikte artan okuma yazma oranı kitlelerin bilgi kaynaklarına erişimini ciddi oranda kolaylaştırmıştır. Bu dönüşüm sürecinde medreseler resmî olarak her iki ülkede de yürürlükten kaldırılmıştır.¹ Medrese meselesine değinen çalışmalar çoğunlukla konuyu modernleşme tartışmasının bir parçası olarak ele almış ve modern kurumların olgunlaşmasıyla birlikte medreselerin işlevini yitirdiği görüşü ağırlık kazanmıştır.² Diğer taraftan, ulemanın XIX. ve XX. yüzyıldaki sosyal dönüşümde oynadığı rolü inceleyen araştırmalarda eğitilmiş elitler arasındaki karmaşık ilişkiler titiz bir analize tabi tutulmuştur.³ Son yıllarda medreselerin yeniden canlandırılmasına dair görüşler akademik olmasa da siyaset ve sivil toplum çevrelerinde ağırlık kazanmıştır. Ancak Türkiye ve Yugoslavya’da toplumsal değişimin ve devlet aygıtlarının İslâmî bilginin aktarımı üzerindeki etkisi henüz yeterince sorgulanmamıştır. Din ve devlet ilişkileri açısından Türkiye ve Yugoslavya farklı tecrübelerden geçmiştir. Yugoslavya’daki Müslüman nüfus sosyalist bir yönetim modelinde azınlık olarak mevcudiyetini sürdürmüştür. Ancak her iki ülke arasındaki önemli bir ortak nokta XX. yüzyıldaki hâkim kültür politikaları ve pratiklerine karşın İslâmî bilgi aktarımının şekillenişinde Osmanlı bakiyesi kurum ve geleneklerin tesirlerini devam ettirmiş olmasıdır.

1913 Kosova doğumlu Ali Yakup Cenkçiler Osmanlı sonrası medreselerin devam ettiği Kosova ve Bosna’da eğitim aldıktan sonra Ezher’de ilim tahsiline devam etmiş ve 1957-1988 tarihleri arasında da Türkiye’de yaşamıştır. Bu süre zarfında klasik metinlere dayalı oluşturduğu ders halkaları geniş bir talebe kitlesi tarafından takip edilmiştir. 1913 Saraybosna doğumlu olan Feyzullah Hacıbayriç de eğitimini Bosna’daki medrese ve ilahiyat fakültesinde tamamlamıştır. Arada kesintiler olmakla beraber 1945-1990 tarihleri arasında Yugoslavya’da klasik metinlere dayalı ders okutmuştur. Farklı ülkelerde yaşamış da olsalar her iki isim de Osmanlı bakiyesi medrese sisteminde yetişmiş, İslâmî bilgi aktarımı sağlayan kurumların zayıflatıldığı seküler ve şehirli toplum yapısında geleneksel eğitim usulünü devam ettirmeye çalışmıştır. Bu makale bugüne kadar incelemeye tabi tutulmamış hatırat, otobiyografik kaynaklar ve basılı birincil dergi kaynaklarına dayanarak İslâmî bilgi aktarımında Ali Yakup Cenkçiler ve Feyzullah Hacıbayriç’in klasik metinler ve talebe ile kurdukları ilişkiyi ve devletin ilgili resmî kurumlarına karşı yaklaşımlarını incelemektedir.

1 1945 senesinden sonra Yugoslavya’da resmî olarak faaliyetine devam eden tek dinî eğitim kurumu olan Gazi Hüseyin Bey Medresesi her ne kadar “medrese” sıfatı taşısa da özellikle ilk yıllarda eğitim oldukça basite indirgenmiştir.

2 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (New York: Routledge, 1998), s. 113-114, 415; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford: Oxford University Press, 2002), s. 414-419.

3 Bk. İsmail Kara, “Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2000), s. 29-55; Amit Bein, *Ottoman Ulema, Turkish Republic: Agents of Change and Guardians of Tradition*, (California: Stanford University Press, 2011), s. 105-159.

Osmanlı Sonrası Gelenekten Kopuş

İki dünya savaşı arası dönemde din-devlet ilişkileri ve İslâmî eğitim kurumlarının devamlılığı açısından Türkiye ve Balkanlar birbirinden farklı tecrübeler yaşamıştır. Türkiye’de Atatürk ve cumhuriyetin kurucu elitleri reformlara medreselerin kapatılması ile başlar.⁴ 1924 senesinde ilan edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu bütün eğitim kurumlarını tek bir çatı altına alır, ancak süreç içerisinde İslâmî ilimler öğretimi arka plana itilir ve 1933 sonrasında yükseköğretimde Darülfünun bünyesinde açılacak bölümler arasında İlahiyat Fakültesine yer verilmez.⁵ II. Dünya Savaş sonrası Türkiye’deki batılılaşma reformları ve ilgili kurumlar olgunlaşmaya başlamış olsa da özellikle İslâmî eğitim ve genel olarak öğretim sisteminin nasıl kurgulanacağı tartışma konusu olmaya devam eder. 1948 senesinde İmam Hatip Liselerinin yeniden açılması her ne kadar ihtiyacı karşılayacak “din adamı eksikliğine” bağlansa da bu hadisenin peşi sıra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin faaliyete geçirilmesi CHP yönetiminde bu meseleye daha uzun soluklu bir çözüm arayışı olduğuna işaret eder.⁶ Türkiye’deki okullaşma ve okur-yazarlık oranı artıyorken İslâmî eğitim özelinde devletin kontrolü dışında oluşan hareketlerin⁷ etkisi de giderek artmıştır. 1946 seçimleriyle beraber tek partili hayatın son bulması da tartışmaya daha somut siyasi bir anlam kazandırır.⁸ 1950 sonrası Türkiye’de siyasi alternatiflerin çoğalması zamanla dinî eğitim faaliyetlerinin de çeşitlenmesine imkân tanır.

I. Dünya Savaşı sonrası Bulgaristan ve Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı’nda kalan Müslüman toplumlar ise 1918-1930 arası dönemde kendilerine tanınan yeni haklardan ve açılan İslâmî eğitim kurumlarından faydalanma imkânına sahip olmuşlardır.⁹ Yaklaşımlarda bu farklılıkların ortaya çıkmasında değişen sosyal hiyerarşi, demografik yapı ve siyasi güç ilişkisinin de rolü olmuştur. Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı her ne kadar “Slav” kimliği üzerinden bir aidiyet tanımı geliştirse de aslında bünyesinde homojen olmayan bir demografik yapıyı barındırmıştır.¹⁰ Anadolu’ya yaşanan yoğun göç ve savaşlar neticesinde bölgede azınlıkta kalan Müslüman ahali nüfus ve ekonomik etkinlik açısından zayıflamıştır. Osmanlı dönemi eşraf ve yönetici memur sınıf olan Müslüman kesim devlet görevlerinden neredeyse tamamen

4 Mete Tunçay, *Türkiye’de Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, (Ankara: Yurt Yayınları, 1981), s. 225-226, 232-240.

5 Bein, *Ottoman Ulema*, s. 106-110.

6 Frank Tachau, “The Republican People’s Party: 1945-1980”, *Political Parties and Democracy in Turkey*, ed. Jacob Landau, Metin Hepar, (London: Routledge, 1990), s. 103-104.

7 1940 ve 50’li yıllarda Said-i Nursi ve Süleyman Hilmi Tunahan’ın öğrencileri ülke çapında faaliyet göstermeye başlamıştır.

8 Kemal Karpat, *Turkey’s Politics: The Transition to a Multi-Party System*, (New Jersey: Princeton, 1959), s. 270-293.

9 Aslında her iki Krallıkta da Osmanlı’nın çekilişinin ardından medreseler resmen kapatılmamıştır. Bulgaristan’da 1921 senesinde faaliyete başlayan Nüvvab Medresesi 20 sene içerisinde 500’e yakın mezun verir. Bk. İsmail Cambazov, *Medrestü’n-Nüvvab: Anılar, Belgeler*, (Ahmed Davudoğlu Dostluk ve Kardeşlik Vakfı, 2005), s. 172.

10 Barbara Jelavich, *History of the Balkans II*, s. 140-150; Christian Axobe Nielsen, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar’s Yugoslavia*, (Toronto, 2014), s. 8-10, 236-237.

dışlanmıştır.¹¹ Balkanlarda azınlık statüsüne düşen ilk Müslüman toplum olan Boşnaklar 1878-1918 arasında Avusturya-Macaristan idaresinde kaldıkları için bu duruma adapte olmanın yollarını aramış, kendi kimlik ve haklarını korumak için belli bir tecrübeye sahip olmuşlardır.¹² Boşnak Müslümanlar *Riyaset*¹³ kurumunun çatısı altında toplanmış, Osmanlı'dan kalan kurumlarına sahip çıkmış ve bu modeli yeni haklar talep ederek Sırp-Hırvat-Sloven krallığı yönetiminde de devam ettirmeyi amaçlamışlardır. Krallık bünyesindeki diğer Müslüman azınlıklar olan Türkler ve Arnavutlar ise Balkan savaşlarına kadar Osmanlı yönetiminde yaşadıkları için 1912 sonrasında yeni bir gerçeklikle karşılaşmıştır.

Cumhuriyet Türkiye'sinin kültür dünyasında Osmanlı mirasının dışlanması ve Yugoslavya Krallığı ile doğrudan sınırın olmaması ciddi bir kopuşu beraberinde getirmiştir. Yugoslavya'da kalan Müslüman toplum ise kendi kimliğini korumak için Osmanlı kurumlarına daha ciddiyetle sahip çıkmıştır.¹⁴ Yugoslavya Müslüman toplumu aynı zamanda yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetindeki gelişmeleri de takip etmiştir. Türkiye'nin siyasi bağımsızlığa sahip olması Müslüman toplum nezdinde güven hissi oluşturan bir durum olur.¹⁵ Ancak 1923 sonrası yürürlüğe konan devrimler ve Türk modernleşmesi Yugoslavya Müslüman toplumu nezdinde farklı algılar oluşturur. Batılılaşma hareketini takdir edenler kadar reformlara eleştirel yaklaşanlar da olmuştur.¹⁶

Türkiye'deki değişimler Balkanlardaki düşünce hayatını da etkilemiştir ancak eğitim kurumları açısından Yugoslavya Krallığı'nın Türkiye'ye nazaran daha zengin olduğunu söylemek mümkündür. 1918-1945 tarihleri arasında bölgenin Müslüman toplum açısından Saraybosna ile beraber merkezi kabul edilen Üsküp'te üç yeni medrese açılır. 1921 senesinde açılan Krallık yönetiminin desteklediği *Kral Aleksander Medresesi* daha modern bir eğitim taraftarıdır. Bu kuruma karşı geleneksel müfredatı savunan *Meddah Medresesi* de 1931 senesinde faaliyete başlar.¹⁷ İki medrese arasındaki rekabetin dışında XVI. yüzyılda açıldıktan

11 Munavera Hadžišehović, *A Muslim Woman in Tito's Yugoslavia*, (Texas: University of Texas Press, 2003), s. 120.

12 Enes Karic, "Bosnian Muslims and Their Educational Dilemmas in the Austria Hungarian Period", *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*, Cilt IV, (Tika, 2016), s. 31-55; Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2000), s. 167-192.

13 1878'den sonra Avusturya-Macaristan yönetimine giren Bosna Hersek'de yaşayan Müslümanlar kendi dinî yaşamlarını düzenlemek ve haklarını korumak amacıyla 1882 senesinde Riyaset kurumunu ihdas etmişlerdir.

14 Muhammed Aruçi, "The Muslim Minority in Macedonia and Its Educational Institutions during the Inter-War Period", *Islam in Interwar Europe* (ed. Nathalie Clayer and Eric Germain. London: Hurst, 2008), s. 354.

15 1918 sonrasında Balkanlar'dan Türkiye'ye göçlerin sürekli olarak devam etmesi bu algının bir yansımasıdır; bk. Nurcan Baklacioğlu, *Dış politika ve göç: Yugoslavya'dan Türkiye'ye göçlerde Arnavutlar (1920-1990)*. (Derin. İstanbul. 2010); Halim Çavuşoğlu, "Yugoslavya-Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri", *Bilgi, Bahar/2007*. s. 123-154.

16 Balkanlarda iki savaş arası dönem fikrî tartışmaları için bk. Aruçi, "The Muslim Minority in Macedonia and Its Educational Institutions during the Inter-War Period", *Islam in Interwar Europe*, s. 344-361; Xavier Bougarel, "Farewell to the Ottoman Legacy: Islamic Reformism and Revivalism in Interwar Bosnia and Herzegovina", *Islam in Interwar Europe*, s. 313-348; Fikret Karcic, "The Reform and Sharia Courts and Islamic Law in Bosnia and Herzegovina, 1918-1941", *Islam in Interwar Europe*, s. 253-270; Nathalie Clayer, "Behind the veil. The reform of Islam in interwar Albania or the search for a 'modern' and 'European' Islam", *Islam in Inter-War Europe*, s.128-155.

17 Medresenin müfredatı için bk. Muhammed Ali, "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi", *Balkan*

sonra bir süre kapalı kalan *Gazi İsa Bey Medresesi* 1936 senesinde yeniden faaliyete başlar.¹⁸ Bölgedeki medreseler bunlarla sınırlı kalmaz. Özellikle Kosova'da irili ufaklı birçok medrese faaliyet göstermeye devam eder. *Prinaz ve Sultan III. Selim* medreseleri 1930'lara kadar bölgenin merkez medreseleri olarak eğitim verir. Ali Yakup Cenççiler'in doğup büyüdüğü Gijan şehrinde de *Atik Medresesi* faaliyet göstermiştir.¹⁹ Ancak Krallık yönetimi siyasî kaygularla 1926-1931 seneleri arasında Arnavut bölgelerindeki okulların bir kısmını kapatma ve müfredatını değiştirme yoluna gider.²⁰ Bosna Hersek'in ise medrese açısından en zengin bölge olduğunu söylemek mümkündür. 1920'lerin başında 40'a yakın medrese faaliyetine devam ederken bu sayı 1938'de 12'ye iner. Aynı dönemde *Yüksek Şeriat Okulu* Saraybosna *İlahiyat Fakültesi*'ne dönüşür.²¹ İki savaş arası dönemde Yugoslavya Müslüman toplumunun resmî temsil makamı konumundaki Saraybosna merkezli *Riyaset* kurumunun başında *Reisü'l-Ulema* Cemaleddin Çavuşeviç görev yapar. 1897-1903 yılları arası İstanbul'da Hukuk eğitimi gören Çavuşeviç, Türkiye'deki batılılaşma reformlarının yakın bir takipçisi olmanın ötesinde Atatürk'ün bazı icraatlarına olumlu yaklaşan bir isimdir.²² Hatta bu reformlar üzerine son şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ile mektuplaşmaları olur.²³ İlk yıllarda Krallık yönetimi ile uyumlu bir ilişkisi olan Çavuşeviç 1930 senesinde *Riyaset* merkezinin Saraybosna'dan Belgrad'a nakledilmesi planına karşı çıkıp görevinden istifa eder.²⁴

II. Dünya Savaşı sonrası Yugoslavya'da da yeni bir dönem başlar. Ancak Tito liderliğindeki sosyalist rejim dinî kurumların aleyhinde bir tavır alır ve Krallık döneminde İslâmî eğitim açısından yaşanan canlılık yavaş yavaş kaybolmaya başlar. Boşnak, Arnavut ve Türk kökenli olmak üzere 2 milyona yakın Müslüman'ın yaşadığı Yugoslavya'da Saraybosna'daki *Gazi Hüsrev Bey Medresesi* dışındaki bütün okullar ve İlahiyat Fakültesi kapatılır. Bayanların sokakta peçe takması yasaklanır ve Kur'an-ı Kerim öğreniminin yapıldığı mekteplere kısıtlama getirilir.²⁵ Son olarak Müslüman cemaatin en büyük gelir kaynağı olan vakıf malla-

Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, 2011, s. 85-106. Meddah medresesi öğrencilerinden Bekir Sadak okuldaki eğitimin Türkçe olduğunu kaydeder. Bk. Bekir Sadak. "Biz Oralarda Kalmalydık", *Hilal*, Mart 1990, s. 15.

18 Mumin Omerov, "Makedonya'da Din Eğitimi", *Balkanlarda Din Eğitimi*, (İstanbul: Ensar, 2016), s. 17.

19 Fahri Avdija ve Riad Domazeti, "Kosova'da Din Eğitimi", *Balkanlarda Din Eğitimi*, s. 41.

20 <http://medreseja.com/Kategoria/prezantim-i-shkolles/historiku-i-shkolles/> (erişim 04.02.2018). 1929 yılında yapılan değişiklikler hakkında bk. Armend Mehmeti and Memli Sh.Krasniqi, "Kosovo", *Islamic Leadership in the European Lands of the Former Ottoman and Russian*, ed: Egdūnas Račius, Antonina Zheliāzkova (Leiden: Brill, 2018), s. 150-152. Ali Yakup Cenççiler kendi öğrencilik yıllarında Kosova'nın birçok beldesinde medreseler olduğunu kaydeder. Bk. Şeref Arslan, "Ali Yakub Hoca ile Arapça Üzerine", *Ali Yakup Cenççiler: Hatıra Kitabı* (der. Necdet Yılmaz, İstanbul: Darülhadis, 2005), s. 32.

21 Bougarel, *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina: Surviving Empires* (London: Bloomsbury, 2018); s. 42-43; Karcic, *The Other European Muslims: A Bosnian Experience*. (CNS. Sarajevo. 2015); s. 134-135.

22 Cemaleddin Çavuşeviç İstanbul'da okuduğu yıllarda Salih Tokatlı, Hasan Hüsnü Manastırlı ve Halis Nevşehirliden ders almıştır. Bk. Aruçi, "Cemaleddin Çavuşeviç", *DİA*, XXVIII, 447-448; Mahmud Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, (Sarajevo: El-Kalem, 1998), s. 52-56.

23 Aruçi, "Cemaleddin Çavuşeviç", *DİA*, XXVIII, 447-448.

24 Bu görevi üstlenen eski Banja Luka müftüsü İbrahim Maglagić de İstanbul'da 5 sene eğitim almıştır. Bk. Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, s. 178-180.

25 Karcic. *The Other European Muslims*, s. 135-137; Nielsen, *Making Yugoslavs*, s. 8-10.

rının önemli bölümüne devlet tarafından el koyulur.²⁶ Özellikle 1950 sonrasında Yugoslavya Müslüman toplumu İslâmî eğitim açısından ciddi bir daralma yaşasa da 1960'lı yılların başından itibaren belirli haklar yeniden sağlanmış ve Tito'nun son yıllarında İlahiyat Fakültesi'nin yeniden açılmasıyla önemli bir kazanım elde edilmiştir.

Talebeler ve Ders Metinleri

Ali Yakup Cenkçiler ve Feyzullah Hacıbayriç 1913 senesinde, yani Balkan Savaşları esnasında, dünyaya gelirler. Ali Yakup Cenkçiler Kosova'nın Gijan şehrinde yaşayan bir ulema ailesinin çocuğudur; babası Hafız Hüseyin Efendi Gijan Medresesi müdürlüğü yapmaktadır.²⁷ Krallık döneminde medreselerin açık olması sayesinde kendi şehrindeki medresede temel İslâmî eğitimini tamamlar.²⁸ Saraybosnalı esnaf bir ailenin çocuğu olan Feyzullah Hacıbayriç ise 1933 senesinde Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nden mezun olur.²⁹ İki ismin yolları Saraybosna İlahiyat Fakültesinde kesişir.³⁰ Feyzullah Hacıbayriç, Gazi Hüsrev Bey'de öğrenciyken arkadaşı Osman Merhemic'in³¹ babası dönemin büyük muallimlerinden Hacı Mujaga Merhemic'in talebesi olur ve İslâmî ilimler tahsiline devam etmeyi seçer. 1935 senesinde Saraybosna İlahiyat Fakültesi'ne³² kaydolar.³³ Ali Yakup Cenkçiler ise babası ile yaptığı bir Saraybosna seyahatinde tanıştığı yine dönemin önemli muallimlerinden Şakir Mesihoviç'in yönlendirmesiyle 1931 senesinde Saraybosna İlahiyat Fakültesi'ne gelir.³⁴ Ancak her iki isim de İlahiyat eğitimini bitiremez. Ali Yakup Cenkçiler babasının vefatı nedeniyle 3 yıl süren eğitimine ara vermek zorunda kalır. Feyzullah Hacıbayriç ise öğretmenlik görevine başlar ve başka meşguliyetlerin de artmasıyla tahsilini tamamlayamaz.³⁵

26 Karcic, *The Other European Muslims*, s. 135-137.

27 Halit Eren, "Ali Yakup Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk", *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 15-17. Ali Yakup Cenkçiler kasabalarında 13 odalı 80 öğrencili bir medrese olduğunu belirtir. Kayıtlara göre bu medresenin Gijan'daki Atik Medresesi olduğu ihtimali kuvvetlidir.

28 Medresede kuvvetli bir Arapça ve hıfz eğitimi aldığını anlatan Ali Yakup Cenkçiler, okuldaki hocalar arasında silsileye göre öğretim verildiğini ve sistemin verimli olduğunu belirtmektedir. Bk. Eren, "Ali Yakup Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk", *Ali Yakup Cenkçiler*, s.15-17. Necdet Yılmaz Cenkçiler'in Meddah Medresesi'ne de gittiğini ve burada belagat, Türk edebiyatı ve diğer İslâmî ilimleri okuduğunu not eder. Bk. Necdet Yılmaz, "Ali Yakup Hocaefendi", *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 154.

29 Mahmud Traljic, "Feyzullah Hacıbayriç", *DİA*, XIV, 499-500.

30 Yakın dönemde Saraybosna'da okuyan iki ismin birbirleriyle tanışıp tanışmadıklarını bilmiyoruz.

31 Osman Merhemic Ali Yakup Cenkçilerin Mısır'da arkadaşı olacaktır. Bk. Ertuğrul, Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar I* (İstanbul: Kaynak, 2012), s. 322.

32 Bu tarihte henüz Şeriat Yüksek Okulu olarak faaliyet göstermektedir.

33 Samir Beglerovic, "Nekoliko karakerističnih učenja rahmetli hadži šejha Fejzulaha-efendije Hadžibajrića: povodom dvadeset i pet godina od preseljenja na ahiret"; (<http://www.znaci.com/tekstovi/nekoliko-karakeristicnih-ucenja-rahmetli-hadzi-sejha-fejzulaha-efendije-hadzibajrica>) (Erişim, Nisan 2017)

34 Eren, "Ali Yakup Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk", *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 15-17.

35 Beglerovic, "Nekoliko karakerističnih učenja rahmetli hadži šejha Fejzulaha-efendije Hadžibajrića"; (<http://www.znaci.com/tekstovi/nekoliko-karakeristicnih-ucenja-rahmetli-hadzi-sejha-fejzulaha-efendije-hadzibajrica>) (Erişim, Nisan 2017)

İki sene Batı Trakya'da imamlık yaptıktan sonra maceralı bir yolculuk neticesinde Mısır'a ulaşan Ali Yakup Cenkçiler, 1936 senesinde El-Ezher Üniversitesi'nde öğrenime başlar.³⁶ Aynı dönemde kendisiyle beraber Ezher'de okuyan Türk ve Rumeli kökenli öğrencilerle beraber okulun yanında Mustafa Sabri Efendi, Zahid Kevserî, Hasan el-Benna'nın derslerinde bulunur.³⁷ Feyzullah Hacıbayriç ise 1935 senesinde Kosova Vuçitırn'da ziyaret ettiği Şeyh Selim Sami Efendi vesilesiyle Kadirî tarikatına intisap eder. Bu aşamadan sonra Feyzullah Hacıbayriç'in hayatında Hacı Mujaga Merhemic önemli bir yere sahip olur. Saraybosna'nın önde gelen muallimlerinden olan Mujaga Merhemic hem kendi açtığı medresede talebe okutmuş hem de evinde düzenli olarak *Mesnevî* dersleri yapmıştır.³⁸ Hacıbayriç Şeyh Selim Sami'den sonra Mujaga Merhemic'in *Mesnevî* okumalarına katılır ve kendisi de medrese hocalığı görevine başlar. Mehmet Handzic, Kasım Dobrudca ve Muhammed Tufa gibi hocaların derslerine katılır.³⁹ Uzun süre talebesi olduğu Ahmed Burek Efendi'den 1944 senesinde İslâmî ilimler alanında icazet alır.⁴⁰

İkinci Dünya Savaşı sonrası ise her iki ismin de uzun yıllar sürecek olan kütüphane görevleri başlar: Ali Yakup Cenkçiler 1946 senesinde Kahire Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ne, Feyzullah Hacıbayriç de 1947 senesinde Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'ne memur olarak atanırlar.⁴¹ Feyzullah Hacıbayriç kütüphane görevlisiyken Doğu dilleri ve özellikle Türkçe'ye olan ilgisi sebebiyle Saraybosna Üniversitesi Şarkiyat bölümüne kaydolur. Kütüphanede yazma eserlerle meşgul olması onun klasik metinlere olan aşinalığını arttırmıştır.⁴² Mısır'da ise 1952 "Hür Subaylar" darbesiyle askeri yönetim başlar, 1954 senesinde de Nasır devlet başkanlığına gelir. Türkiye'ye olan sevgisi, Mısır'daki siyasî durumun değişimiyle beraber ders gördüğü hocaların vefatı Ali Yakup Cenkçiler'in Mısır'dan ayrılma kararını

36 Eren, "Ali Yakub Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk", *Ali Yakup Cenkçiler*, s.15-17.

37 Ahmet Turan Arslan, "Ali Yakub Efendi Hocamız Hakkında Kırık-Dökük Birkaç Söz", *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 61-63; Serhan Tayşi, "Merhum ve Muhterem Ali Yakub Hocaefendi", *Ali Yakup Cenkçiler* s. 133-135.

Osmanlı son dönem âlimlerinden Mustafa Sabri Efendi şeyhülislamlık vazifesini de yürütmüştür. Mustafa Kemal Atatürk yönetimi ile ters düşmesi sonucunda Türkiye'yi terk etmek zorunda kalmış ve Mısır'a yerleşmiştir. Zahid Kevserî de önde gelen son dönem Osmanlı âlimleri arasında yer alır. Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından Mustafa Sabri Efendi gibi Mısır'a yerleşme kararı alır. Hasan el-Benna ise Mısır'da Müslüman Kardeşler hareketinin kurucusudur. 1930 ve 1940'lı yıllarda verdiği sohbetler ile ön plana çıkmıştır.

38 Şejh Feyzullah ef. Hadžibajrić, "Merhum Hadži Mujaga Merhemić (1877-1959) – Čuvar Ruzine Vaze", *Behar*: no: 116, 2013, s. 14-17. Hacı Mujaga Merhemic Avusturya-Macaristan döneminde Bosna-Hersek'te uyguladığı medrese eğitimi modeli ile Osmanlı geleneğini devam ettirmiştir. Yugoslavya döneminin önde gelen Boşnak ulemasından birçoğu Merhemic medresesinde okumuştur. Bk. Sejad Mekic, *A Muslim Reformist in Communist Yugoslavia: The Life and Thought of Husejin Dozo*. (London: Routledge, 2016), s. 49; Feyzullah Hacıbayriç de kendi dersleri özelinde içerik ve usul açısından Mujaga Merhemic'den olarak etkilenmiştir.

39 Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, s. 90-94.

40 Ahmet Burek Efendi de İstanbul'da okumuştur. Salih Denizli'nin talebeliğini yapar. Bk. Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, s. 30.

41 Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, s. 90-94; Eren, "Ali Yakub Hocaefendi ile Geçmişe Bir Yolculuk", *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 20.

42 Beglerovic, "Nekoliko karakterističnih učenja rahmetli hadži šejha Fejzulaha-efendije Hadžibajrića"; (<http://www.znaci.com/tekstovi/nekoliko-karakteristicnih-ucenja-rahmetli-hadzi-sejha-fejzulaha-efendije-hadzibajrica>) (Erişim, Nisan 2017). Ali Yakup Cenkçiler de kütüphanede geçirdiği zaman zarfında eski metinlere olan aşinalığının çok ilerlediğini not eder.

hazırlar.⁴³ 1957 senesinde Mısır'ın Türkiye'deki konsolosluğunda açılan bir vazifeye başvurur ve Türkiye'ye gelir. Aslında 1956 sonrası Yugoslavyadan da Türkiye'ye göçler başlamıştır ve 1956-1970 yılları arasında 200.000'in üzerinde Arnavut, Türk ve Boşnak Türkiye'ye göç etmiştir.⁴⁴ Bu süreçte Ali Yakup Cenkçiler'in Kosovadaki yakınlarından da Türkiye'ye göç edenler olması muhtemeldir.

Ali Yakup Cenkçiler 1957 senesinde Türkiye'ye geldikten sonra kendine bir yer bulmakta güçlük çeker ve Ankara'daki Mısır konsolosluğundaki görevine devam eder.⁴⁵ 27 Mayıs sonrası dönemin özel şartları, İslâmî eğitim veren kurumların az sayıda oluşu ve Ezher diplomasının Türkiye'de denkliğinin olmaması şartları zorlaştırıcı unsurlardır. İstanbul'a gelme kararı verir ancak başka bir iş imkânı bulamadığı için özel bir şirketin muhasebe görevlisi olarak çalışır ve uzun yıllar aynı işine devam eder.⁴⁶ İlk yıllarında İstanbul'da yanında kaldığı Abdurrahman Gürses Hoca'nın yardımlarıyla 1960'lı yılların başında Fatih'e taşınan Ali Yakup Cenkçiler bu zamandan sonra derslerini Fatih semtinde, özellikle hafta sonları ve mesai saati sonrasında yapar. Bu dönemde Fatih eğitilmiş nüfusun çok olduğu ve İstanbul'a okumaya gelen üniversite öğrencilerinin yaşadığı bir semttir. Öncelikle Fatih Camii'nde Gazzali'nin *İhyau ulûmi'd-din* kitabını okutmaya başlar ve bir süre sonra derslerine Fatih Emir Buhari Camii'nde devam eder.⁴⁷ Yazılı hatıratlardan anlaşıldığı kadarıyla Ali Yakup Cenkçiler *İhya* ile Mısır yıllarında tanışmıştır ancak orada *İhya* üzerine özel olarak ders alıp almadığına dair bilgi yoktur. Ali Yakup Cenkçiler'in 20 seneye yakın bir süre devamlı olarak özellikle *İhya* okutmak istemesi bilinçli bir tercihtir.⁴⁸ Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde henüz tercümesi yapılmamış olan *İhya* İmam-Hatip ve İslâm Enstitüleri müfredatında da yer almamaktadır.⁴⁹ Kendisi Gazzâlî ve *İhya*'ya olan ilgisini şu şekilde tanımlar:

“...Gazzâlî bana tesir eden üç kimseden biri. Kitap ve Sünnet'e dayanarak insanı gayet güzel anlatmış, insanın evsafını, neden mürekkebe olduğunu, Hakk'a nasıl vasil olacağını. *İhya* ile çok uğraştım. Daha gençliğimde, Mısır'da ilgileniyordum. Türkiye'de muhasebe işinde çalışırken geceleri gelen talebeleri okutuyordum. 15 sene camide, Emir Buhari'de *İhya* okuttum. Gelen talebelerin adını bile bilmiyorum. Bazen sokakta rastlıyoruz, halimi hatırlamı soruyorlar...”

43 İsmail Lütfü Çakan, Mustafa Eriş, Ahmet Maraşlı, Abdullah Sert, Hasan Kamil Yılmaz, “Ali Yakup Hocanın Dünyası”, *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 38-42.

44 Baklacioğlu, *Dış Politika ve Göç*, s. 409; Safet Bandzovic, *I Turska*. (Amos. Sarajevo. 2014), s. 536-538.

45 “Emin Saraç Hocaefendi ile ‘Ali Yakub Abisi’ Üzerine”, *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 51.

46 Mustafa Ballı, “İlmin Meçhul Askeri Ali Yakub Hoca”, *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 73-75.

47 Mahmut Kaya kendisinin *İhya* derslerine 15 sene katıldığını belirtir. Bk. “Ali Yakub Hoca'yı Anarken”, s. 95-98; Arslan, “Ali Yakub Efendi Hocamız Hakkında Kırık-Dökük Birkaç Söz”, *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 61-63; İsmail Erünsal *Mülakat*, Ekim 2018, İstanbul; Ali Yakup Cenkçiler bu derslerden herhangi bir ücret almamıştır.

48 İsmail Lütfü Çakan, Mustafa Eriş, Ahmet Maraşlı, Abdullah Sert, Hasan Kamil Yılmaz, “Ali Yakup Hocanın Dünyası”, *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 38-42.

49 *İhya*'nın ilk tercümesi 1975 senesinde telif edilirken çalışmaya nezaret eden Ahmed Davudoğlu da bir başka göçmen kökenli âlim olup Nüvvab Medresesi müderrisleri arasında yer alır. Mısır'da Ali Yakup Cenkçiler ile beraber bulunmuşlardır ve arkadaşlıkları İstanbul'da devam eder. Bk. Cambazov, *Medresetü'n-Nüvvab*, s. 145; “Emin Saraç Hocaefendi İle ‘Ali Yakub Abisi’ Üzerine”, s. 56.

Ali Yakup Cenkçiler *İhya* dışında yine Gazzâlî'nin *Ey Oğul* ve Mâverdi'nin *Edebü'd-dünya ve'd-dîn* adlı eserlerini de okutmuştur.⁵⁰

1960 ve 70'li yıllarda Ali Yakup Cenkçiler'in derslerinin katılımcıları sadece İslâmî ilim öğrencileri değil beşerî, sosyal ve mühendislik ilimleriyle uğraşan Cumhuriyet döneminin ilk nesli diyebileceğimiz genç-orta yaşlı talebelerdir. Derslerini farklı camilerde, evlerde ve hatta kendi evinde yapması bu halklardaki talebe profilini farklılaştırır.⁵¹ Mesela 1970'li yıllarda Kocamustafapaşâda yaptığı derslere İsmail Erünsal, Halit Zevalsiz, Ahmet Turan Aslan, Necdet Yılmaz, Yusuf Çağlayan gibi İslâmî ve beşerî ilimler talebeleri katılır. Mahmud Kaya, Ali Rıza Temel, Serhan Tayşi, Emin Saraç gibi önemli ilim adamları da Ali Yakup Cenkçiler'in talebesi olur.⁵² 1980'li yıllarda hanım öğrencilerine yönelik başladığı dersleri de yine benzer öğrenci kesimine hitap eder.⁵³ Derslerine katılan öğrencilerin birçoğu zaman içinde İlahiyat Fakülteleri, Kur'an Kursları ve Edebiyat, Tarih Fakülteleri gibi kurumlarda görev yapacak olan insanlardır.

Aynı dönemlerde ders okutmaya başlayan Feyzullah Hacıbayriç dönemin diğer Boşnak âlimlerinin aksine İstanbul'a sık sık gelerek Türkiye'deki âlimlerle tanışıp görüşür.⁵⁴ 1965 senesinde İstanbul'a yaptığı bir ziyaret esnasında Kasımpaşâdaki Kadiri-Rufaî Dergâhı Şeyhi Muhyiddin Fenârî'den Kadirîlik icazeti alır.⁵⁵ Daha sonra Bağdat'a geçip orada da Kadiri hilafetnâmesi alır. Hacı Mujaga Merhemec'in vefatından sonra Saraybosna'da Müslüman nüfusun ağırlıklı yaşadığı Starigrad semtindeki Sinanova tekkesinde akşamları *Mesnevî* derslerine⁵⁶ başlayan Feyzullah Hacıbayriç'in derslerine tekke mensuplarının dışında geniş bir katılım olur. Sulejmana Henry Savage, Muniba Bektić, Amira Orman, Hikmeta Misirlić, Sedada Halilagić, Saliha Halilagić, Nedžada Biću, Ramiza Hamzić ve Rifata Maglić gibi isimler onun talebesi olurlar.⁵⁷ *Mesnevî* dışında özellikle Miraciye okutur ve Gazi Hüsrev Bey Camii'nde bazı dersler verir. Aynı zamanda Çokacı Hacı Süleyman ve Küçük Çatib camilerinde imamlık görevi yapar ve Gazi Hüsrev Bey Camii'nde düzenli cüzhanlık vazifesini yürütür⁵⁸ Feyzullah Hacıbayriç İslâm Birliği'nin çıkardığı *Glasnik* dergisinde de uzun yıllar boyunca

50 Arslan, "Ali Yakub Efendi Hocamız Hakkında Kırık-Dökük Birkaç Söz", *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 61-63. Cenkçiler bu kitapların yanında Ali Cârîm ve Mustafa Emin'in *el-Belâgatü'l-Vâzıha* adlı eserini okutmuş, Muhammed Kutub'un *20. Asrın Cahiliyeti* adlı kitabını da Türkçeye çevirmiştir. Bk. İsmail Erünsal *Mülakat*.

51 Camii odasında başlayan ders zamanla Hırka-ı Şerif'te Mustafa Çıtlak'ın evinde devam eder. Bk. İsmail Erünsal, *Mülakat*.

52 Bk. *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 49, 95, 133, 139, 163.

53 "Emin Saraç Hocaefendi ile "Ali Yakub Abisi" Üzerine", *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 51.

54 Bk. *Glasnik*, 1964, 1965, 1966. Bu ziyaretler esnasında Feyzullah Hacıbayriç ile Ali Yakup Cenkçiler'in görüşüp görüşmedikleri hakkında bilgiye sahip değiliz.

55 Trajlić, *Istaknuti Bošnjaci*, s. 90-94.

56 *Mesnevî* derslerini 1959 senesinde kadar Mujaga Merhemec yürütmüştür. XX. Yüzyılda Bosna'daki *Mesnevî* geleneğini devam ettirenler arasında Cemaleddin Çavuşeviç de yer almaktadır. Bk. "Mesnevîhâni u Sarajevu u posljednjih 100 godina", s. 8-12; Feyzullah Hadzibajric, "Merhum Mujaga Merhemec 1877-1959", s. 13-21.

57 Edin İmamovic, *Mülakat*, Aralık 2017

58 Trajlić, *Istaknuti Bošnjaci*, s. 90-94.

düzenli yazı yazmış ve bu yazılarında tasavvuf kültürüne dair temel esasları tanıtmıştır.⁵⁹ Verdiği *Mesnevî* dersleri her ne kadar Saraybosna özelinde devam etse de zaman zaman Kosova ve Makedonya'ya yaptığı ziyaretlerde de sohbetler verir.⁶⁰ 1945 sonrası Yugoslavya Müslüman toplumu arasında hatırı sayılır bir nüfus şehir merkezlerinde yaşamaya devam etmiştir. Üsküp, Saraybosna, Prizren, Yeni Pazar, Mostar, Köprülü ve İştıp⁶¹ gibi önemli merkezlerde bulunan Müslüman toplum, sosyalist yönetimin kültür politikasının dönüştürücü gücüne rağmen Osmanlı'dan kalan İslâmî gelenekleri korumaya gayret eder.⁶²

Hacıbayrıç ve Cenkçiler'in seküler kültür politikalarının tamamen hâkim olduğu bir dönemde *İhya* ve *Mesnevî*'yi seçerek geniş kitlelerin din ile bağ kurmasına imkân tanıdıklarını söylemek mümkündür. *Mesnevî* ve *İhya* klasik medrese veya İmam Hatip/İlahiyat müfredatında yer alan eserler değildir. Her iki kitabın Boşnakça'ya tercüme edilmeleri 1970'li tarihlerde gerçekleşmiş; Feyzullah Hacıbayrıç *Mesnevî*'yi tercüme ederken Prof. Sacir Sciric ile birlikte *İhya*'nın da tercümesine başlamıştır.⁶³ Yine *Mesnevî* modern Türkçeye Hasan Ali Yücel döneminde çevrilmiş, *İhya*'nın tercümesi de 1975 senesinde tamamlanmıştır. Hacıbayrıç ve Cenkçiler'in bu tercihleri XX. yüzyılın ikinci yarısında iki esere önemli bir okuyucu kitlesi kazandırmıştır.

Buna ek olarak, derslerde okunan metinler hoca ile talebesi arasındaki meşruiyet ilişkisinin temel dayanağını oluşturmuştur. Dersler bir medrese veya yüksekokul şemsiyesi altında yapılmasa da seçilen metin; hoca ve talebenin, kısıtlı koşullar altında, İslâmî terbiye geleneğiyle olan bağını kuvvetlendirmiştir.⁶⁴ Böylece, talebeler arasında disiplin, aidiyet ve özgüven hissiyatlarının geliştiğini söylemek mümkündür. Bu özgüven ve disiplinin daha sonraki on yıllarda gelişecek olan kurumsallaşmanın temelini oluşturduğu düşünülebilir.

Metnin sağladığı meşruiyet sadece İslâmî ilim talebeleri arasında değil farklı kesimleri içine alan geniş bir sosyal yelpazede karşılık bulmuştur. 1950 sonrası ciddi bir şehirleşme ve okullaşma süreci yaşanan Türkiye ve Yugoslavya'da 30 sene boyunca yaklaşık 6 milyon insan kırsal bölgelerden şehre göç etmiştir.⁶⁵ Ancak İstanbul ve Saraybosna gibi büyüyen metropollerde yeni oluşmaya başlayan akademisyen, entelektüel, esnaf ve bürokrat sınıfının aldığı modern eğitimin seviyesi yükselirken geleneksel İslâmî metinler ile ilişki kurabilecekleri

59 Hacıbayrıç Glasnik'deki yazılarında Yugoslav Müslümanların Hac seyahatlerini ve kendisinin diğer Müslüman ülkelere yaptığı ziyaretleri de işlemiştir.

60 Mehdi Yveysi, Mülakat, Haziran 2017

61 1952-1970 dönemi göçlerinde Makedonya ve Kosova bölgelerindeki şehirli Müslüman nüfusun hatırı sayılır bir oranı Türkiye'ye göç etmiştir.

62 Hadzisehovic, *A Muslim Woman in Tito's Yugoslavia*, s. 47, 64.

63 Edin İmamovic, Mülakat, Aralık 2017.

64 Brinkley Messick erken Müslüman toplumlarda metinsel otoritenin gücüne dikkat çeker. Bk. Brinkley Messick, *The Calligraphic State: Textual Domination and History in a Muslim Society*, (California: University of California Press, 1993).

65 John Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 294-295, 332-33; TUIK İstatistik Göstergeler, (Ankara: TUIK, 2012), s. 8-9; Kemal Karpat, *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis*, (Leiden: Brill, 1973), s. 191.

eğitim kurumlarının sayısı çok kısıtlı kalmıştır.⁶⁶ Nitekim Ali Yakup Cenkçiler ve Feyzullah Hacıbayriç'in derslerindeki talebeler arasında sadece İmam-Hatip Okulu ve İlahiyat Fakültesi öğrencileri değil toplumun diğer kesimlerden bireyler de yer almıştır.⁶⁷ Ali Yakup Cenkçiler ve Feyzullah Hacıbayriç'in uyguladıkları bu usûl, her iki ülkedeki sosyal dönüşüm sürecinde geniş bir kesimin İslâmî gelenek ile bağlantısını sağlama işlevi görmüştür.

Devlet ile Gelenek Arasında

Gerek Türkiye'deki hükümetler ve bürokrasi, gerekse Yugoslavya'daki sosyalist rejim İslâmî eğitim araçlarını kontrol altında tutup dönüştürmeyi hedeflemiştir. Yönetici elitler Kemalizm ve sosyalizmi baskın öğe olarak öne çıkarma eğilimi içindeyken bunların İslam ile uyumlu bir şekilde sunulması için ilgili kişilerle temas arayışına girmişlerdir.⁶⁸ 1942-1947 arasında Diyanet İşleri Başkanlığı yapan Şerafettin Yaltkaya ile 1947-1957 yılları arasında Yugoslavya *Reisül-Ulema* görevinde bulunan İbrahim Fejic bu ilişki tarzını yansıtan iki din adamıdır. Akıl ve İslam ilişkisi, kılık-kıyafet değişiklikleri, din adamlarının yeterli eğitime sahip olmaması gibi temel meselelerde siyasi elitlerin yönelimlerini olumlu bulup desteklemişlerdir.⁶⁹

Bu esnada temel kaynakların yeniden yorumlanması ve kurumların revize edilmesi doğal bir süreç olarak devam etmiştir. Ancak yukarıdan aşağıya işleyen bu değişim modeli iki devlet aygıtının da nüfuz edemediği halkalarda bir direnç oluşturmuştur.⁷⁰ Feyzullah Hacıbayriç ve Ali Yakup Cenkçiler resmî kurumlar tarafından yetkilendirilmeden, devlet okullarında verilen içeriğin dışında, geleneksel öğretilere bağlı ders okutmuşlardır. Her iki ismin de sistemin içine girmeden, ancak belirlediği sınırları da çiğnemen ve çatışmaya girmeden faaliyetlerini devam ettirdiklerini söylemek mümkündür.

Feyzullah Hacıbayriç zaman zaman *Riyaset* bünyesinde görev olsa da ilk yıllarda Tito rejimiyle ciddi sıkıntılar yaşamıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra iki kere tutuklanmış ve

66 Bougranel'e göre 1928 senesinde sadece Bosna'da faaliyet gösteren 700'e yakın mektep vardır. Bk. Bougranel, *Islam and Nationhood*; s. 42-43. Bediüzzaman Said-i Nursi ve Nur hareketini incelediği çalışmasında Şerif Mardin Risale-i Nur metinlerinin yeni oluşan şehirli kesime yönelik olduğuna dikkat çekmiştir. Bk. Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, (New York: New York State University Press, 1989), s. 14. Bir diğer araştırmasında da yaygın eğitim, profesyonelleşme ve demokrasinin bireyler arasında bu çeşit halkalar oluşturmalarına olanak tanıdığını not eder. Şerif Mardin, *Religion, Society, and Modernity in Turkey*, New York: Syracuse University Press, 2006, s. 240.

67 Halit Zevalisiz, "Ali Yakup Cenkçiler (1913-1988)", *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 163-167. Feyzullah Hacıbayriç aynı zamanda Boşnakça ilk İlmihali kaleme almış ve bu çalışma ile özellikle Yugoslavya Müslüman toplumunun eğitimi kesimine hitap edebilmiştir.

68 Kara, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum", s. 46-48; Bein, *Ottoman Ulema*, s. 109-122.

69 Bein, *Ottoman Ulema*, s. 109-110. Ancak Diyanet işleri başkanları arasında kültür reformlarına karşı Ahmet Hamdi Akseki gibi revizyonist yaklaşan isimler de olmuştur. Bk. İsmail Kara, *Şeyh Efendi'nin Rüyasındaki Türkiye*, (İstanbul: Dergâh, 2015), s. 30-37.

70 Amit Bein bu durumun devletin kontrol alanında olmayan "kayıt dışı" çalışmalarını kolaylaştırdığını not eder. Bk. Bein, *Ottoman Ulema*, s. 156.

hapse konulmuştur. Bunlara ilaveten 1953-1957 yılları arasında İslam Birliği tarafından takibata uğramıştır.⁷¹ Tito Müslüman toplumu homojenize etme gayretiyle hem İslam Birliği'ni kullanmak istemiş hem de İslam Birliği dışında yapılacak faaliyetlere set çekmeye çalışmıştır.⁷² Ancak özellikle Yugoslavya'nın Bağlantısızlar Hareketi aracılığıyla Müslüman ülkelerle ilişkisinin gelişmesi, ardından iç politik dengelerin değişmesi ile birlikte rejimin katı tutumunda genel bir yumuşama başlamıştır.⁷³ Bu aşamadan sonra Feyzullah Hacıbayriç üzerindeki baskı da hafiflemiştir.⁷⁴ Hacıbayriç her ne kadar *Riyaset*'in genel çizgisinin dışında da kalsa kurumun farklı birimleri ile temasını sürdürür. Sonraki yıllarda Gazi Hüsrev Bey'deki kütüphanecilik görevinin yanında kısa bir süre din dersleri müfettişliği görevi yapar.⁷⁵ Hacıbayriç'in İslam Birliği'nde üst düzey bir görev almaması, Medrese ve İlahiyat Fakültesi'nde sürekli ders vermemesine rağmen *Riyaset* ile bağına koruması, kendi faaliyetleri ile devlet kurumları arasındaki dengeye dikkat etmeye çalıştığı'nın bir göstergesidir.

Türkiye'de ise Demokrat Parti yönetimi ile başlayan göreceli yumuşama kurumsallaşma açısından yavaş ilerlemiş ve kurumsal açılımların sürdürülmesinde ehliyet sahibi insan kaynağı açısından zorluk yaşanmıştır.⁷⁶ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kurulma aşamasındayken yurtdışından gelen hocalara başvurulmak zorunda kalınmıştır. Okulun kurucu kadrosu içerisinde Muhammed Hamidullah, Anne Marie Schimmel, Muhammed Tanci ve Bosnalı bir muallim olan Tayyib Okic yer alır. Demokrat Parti döneminde de yönetici elitlerin Kemalist reformların çizdiği çerçevenin dışına çıkması kolay olmamış, 27 Mayıs sonrası "Kemalist devrimlerin restorasyonu" söylemi bu hassasiyeti daha da arttırmıştır. Bu atmosferde bir Ezher mezunu olarak Türkiye'ye yerleşen Ali Yakup

71 Beglerovic, "Fejzulah efendija Hadžibajrić – njegov život i borba za povratak tekija u okrilje Islamske zajednice"

72 *Riyaset* Boşnaklar için millî bir otonomi temsil etse de Türk ve Arnavut kökenli Müslümanlar için aynı anlamı taşıdığı söylenemezdi. Nitekim Arnavut Müslümanlar Yugoslavya Müslüman toplumunun önemli bir kısmını oluştursalar da görev yapan *Reisü'l-Ulemalar* arasında hiç bir Arnavut olmamıştır. Aynı şekilde Yugoslavya'da hatırı sayılır bir Türk nüfus yaşıyordu ve Müslümanlar arasında Türkçe yaygın bir dildi. Türkler de *Riyaset* bünyesinde üst düzey görev almamışlardı. Bk. Aydın Babuna "Bosnian Muslims During the Cold War", *Religion and the Cold War: A Global Perspective* ed Philip Emil Muehlenbeck, (Vanderbilt, Teenece, 2012), s. 184, 191-192.

73 1955 senesinden sonra Tito ile Nasır arasındaki yakınlaşma Yugoslavya Müslüman toplumunu etkiler. Her yıl Yugoslavya'dan belli sayıda öğrenci Ezher'de okumak için burslu olarak Mısır'a kabul edilir. Bk. Karcic, "Bosnian Cultural Communication with the Muslim East", s. 206-208. Ali Yakup Cenkçiler de Mısır'da bulunduğu yıllarda eğitim amaçlı Yugoslavya'dan gelen öğrencilerle tanışmıştır. Bk. Düzdağ. *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar I*, s. 320-323

74 Ancak Feyzullah Hacıbayriç sonraki yıllarda da Yugoslavya devleti tarafından zaman zaman sorgulanmış veya bazı meseleler hakkında kendisinin görüşüne başvurulmuştur. Bk. Feyzullah Hacıbayriç'in Oğlu ile Mülakat, Mayıs 2017.

75 Beglerovic, "Fejzulah efendija Hadžibajrić", s. 182.

76 10 senelik Demokrat Parti iktidarında 19 İmam Hatip Lisesi açılmıştır. Bk. Atiye Emiroğlu, Necmi Uyanık, "Demokrat Parti Dönemi Din Eğitimi Bağlamında İmam Hatip Okulları", *Tarihin Peşinde*, 2017, Sayı:18, s. 64-66. Detaylı veriler için bk. Mustafa Öcal, "Kuruluşundan Günümüze İmam – Hatip Liseleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı 6, İstanbul, 1999, s. 226-23. Bunun dışında Demokrat Parti döneminde 1 Yüksek İslam Enstitüsü açılmış, 1970'e kadar bu sayı 5'e çıkmıştır. Bk. Mustafa Öcal, "Yüksek İslam Enstitüsü", *DİA*, XLIV, 49.

Cenkçiler 1970'lerin ortalarına kadar devlet kurumlarında görev alamamıştır.⁷⁷ Ancak zaman içinde Türkiye'nin parçalı siyasî yapısının getirdiği göreceli rahatlama, Ali Yakup Cenkçiler'e de devlet kurumlarında bazı fırsatlar sunulmasını sağlamıştır. Kendisine yapılan ilk görev teklifi 1975 sonrası kurulan Milliyetçi Cephe döneminde olur. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç, Ali Yakup Cenkçiler'i Haseki Yüksek İhtisas Merkezi'ne müderris olarak görev yapmaya bir süre uğraştıktan sonra ikna eder.⁷⁸ Ancak Ali Yakup Cenkçiler Haseki bünyesi ile uyum sağlamakta zorluk yaşar ve kısa süre sonra görevinden ayrılır.⁷⁹ Haseki'den istifa ettikten sonra kendi özel derslerine devam eden Ali Yakup Cenkçiler bir daha devlet kurumunda resmi vazife almaz.

Feyzullah Hacıbayriç ve Ali Yakup Cenkçiler'in devlet tarafından resmen tanınmasalar da faaliyetlerine devam eden tasavvufî tarikatlar ile de ilişkileri güçlü olmuştur. Türkiye'de tekkeler 1924'de kapatılmış, Yugoslavya da ise tarikatlar 1952 senesinde yasaklanmıştır.⁸⁰ Diyanet ve Riyaset kurumsal olarak tekkeleri tanımasalar da Nakşibendilik, Kadirilik ve Mevlevilik gibi tarikatlar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Kendisi Mevlevî ve Kadirî tarikatından icazetli bir isim olan Feyzullah Hacıbayriç Cemal Sehu, Fadıl Efendi Sokolovic, Abdullah Efendi Focak ve Halid Salihagic gibi dönemin Yugoslavya'daki diğer mutasavvıfları ile görüşmelerinde tarikatların İslam Birliği tarafından tanınmasını gündeme getirmiştir. Bu çabalar 1977 senesinde sonuç vermiş ve tarikatlar Yugoslavya Riyaseti tarafından resmen tanınmıştır.⁸¹ Ali Yakup Cenkçiler ise İstanbul'daki Nakşibendî mutasavvıflardan Mehmed Zahid Kotku ve Mahmud Sami Ramazanoğlu ile yakın bir ünsiyet kurmuş ve sık sık derslerine katılmıştır.⁸² Ali Yakup Cenkçiler ve Feyzullah Hacıbayriç aşına oldukları geleneksel öğretisi ve terbiye usullerini yine resmî bir çatı dışında tecrübe etme imkânı bulmuşlardır.

Sonuç

Türkiye ve Yugoslavya'daki kültür reformlarının “medrese karşıtı” söylemi medreselerin sürekli olarak modern kurumlarla karşılaştırılmasını da beraberinde getirmiştir. Ancak bu tartışmanın içerik ve form açısından keskin bir karşıtlık içermediğini söylemek

77 Kendisine Süleymaniye Kütüphanesinde bir görev tahsis edilmesi düşünülmüş ancak bu plan gerçekleşmemiştir.

78 Osman Öztürk, “Hocam Ali Yakub Efendi”, *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 122-123.

79 Ali Yakup Cenkçiler Haseki'de Tefsir ve Arap Edebiyatı derslerini verir. Ancak daha sonra yaşanan sıkıntının sebebinin okutulan derslerin içeriklerinden ziyade yöneticilerin sergiledikleri tutum olduğu anlaşılmaktadır. Bk. “Emin Saraç Hocaefendi İle “Ali Yakub Abisi” Üzerine”, *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 52; Yahya Alkin, “Ali Yakub Hocamız”, *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 57; Ali Rıza Temal, “Tek Nüsha Kişiliğiyle Ali Yakub Hocamız”, *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 140.

80 Karcic. *The Other European Muslims*, s. 135-137.

81 Beglerovic, “Nekoliko karakerističnih učenja rahmetli hadži šejha Fejzulaha-efendije Hadžibajrića”; (<http://www.znaci.com/tekstovi/nekoliko-karakeristicnih-učenja-rahmetli-hadzi-sejha-fejzulaha-efendije-hadžibajrica>) (Erişim, Nisan 2017)

82 Sözlü anlatılara göre Mehmed Zahid Kotku'nun Ali Yakup Cenkçiler'den ders okutmasını rica etmiş, Mahmud Sami Ramazanoğlu da kendisine halifelik vermek istemişti. Bk. “Emin Saraç Hocaefendi İle “Ali Yakub Abisi” Üzerine”, *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 54-56; Cemalettin Kapusuz, “Aziz Hocam”, *Ali Yakup Cenkçiler*, s. 91.

mümkündür. Nitekim Ali Yakup Cenkçiler ve Feyzullah Hacıbayrıç'in geleneksel İslâmî metinler odaklı derslerini değerlendirdiğimizde medreselerin kapanmasıyla gelenekten tamamen kopulduğu savı tartışmaya açık hale gelmektedir. Devlet araçlarının modernleşme projesiyle beraber İslâmî eğitim kurumlarını dönüştürme kaygısı, geleneksel terbiyenin ve metinlerin korunmasından yana olan ilim adamlarını resmî kurumların dışında kalmaya zorlamıştır. Bu durumda sosyal çevre ve metin tercihleri daha esnek bir hal almış, kimi metinler daha yaygın bir okuyucu kitlesine ulaşabilmiştir.

Ali Yakup Cenkçiler ve Feyzullah Hacıbayrıç Osmanlı sonrası başlayan kültür reformları ve 1945 sonrasında hız kazanan modernleşme serencamında medresede yetişmiş bireyler olarak yeni sosyal gerçeklikle uyum sağlamışlardır. Bu tutum Anadolu ve Rumeli coğrafyasında Osmanlı sonrası zihni kopuşun sınırlı kalmasında önemli katkı sağlamıştır. Bu esnada modern devlet araçlarıyla kurdukları ilişki tarzı kontrollü ama bağımsız bir yaklaşımı temsil eder. Benzeri tecrübeler hakkında yapılacak çalışmalar bu süreçteki yeni metod arayışlarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Ali, Muhammed. "Ataullah Kurtiş Efendi Yönetimindeki Meddah Medresesi". *Balkan Araştırmaları Dergisi*. Cilt 2, Sayı 1, 2011. s. 85-106.
- Aruçi, Muhammed. "Cemaleddin Çauşeviç". *DİA*. XXVIII, 447-448.
- . "The Muslim Minority in Macedonia and Its Educational Institutions during the Inter-War Period". *Islam in Interwar Europe* (ed. Nathalie Clayer and Eric Germain. London: Hurst, 2008). s. 344-361.
- Avdija, Fahri. "Kosova'da Din Eğitimi", *Balkanlarda Din Eğitimi*. İstanbul: Ensar, 2016. s. 43-51.
- Babuna, Aydın. "Bosnian Muslims During the Cold War". *Religion and the Cold War: A Global Perspective* (ed. Philip Emil Muehlenbeck). Teunesse: Vanderbilt, 2012. s.182-205.
- . *Bir Ulusun Doğuşu*. İstanbul: Tarih Vakfı, 2000.
- Baklacioğlu, Nurcan Özgür. *Dış Politika ve Göç: Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Arnavutlar (1920-1990)*. İstanbul: Derin. 2010.
- Bandzovic, Safet. *Bosnjaci I Turska*. Amos. Sarajevo. 2014.
- Beglerovic, Samir. "Fejzulah efendija Hadžibajrić – njegov život i borba za povratak tekija u okrilje Islamske zajednice", Yüksek Lisans Tezi, Saraybosna Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2004.
- . "Nekoliko karakterističnih učenja rahmetli hadži šejha Fejzulaha-efendije Hadžibajrića: povodom dvadeset i pet godina od preseljenja na ahiret"; (<http://www.znaci.com/tekstovi/nekoliko-karakteristicnih-ucenja-rahmetli-hadzi-sejha-fejzulaha-efendije-hadzibajrica>) (Erişim, Nisan 2017)
- Bougarel, Xavier. "Farewell to the Ottoman Legacy: Islamic Reformism and Revivalism in Interwar Bosnia and Herzegovina". *Islam in Interwar Europe* (ed. Nathalie Clayer and Eric Germain. London: Hurst, 2008). s. 313-348.
- . *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina: Surviving Empires* London: Bloomsbury, 2018.
- Cambazov, İsmail. *Medresetü'n-Nüvvab: Anılar, Belgeler*. Sofya: Ahmed Davudoğlu Dostluk ve Kardeşlik Vakfı, 2005.
- Christian Axobe Nielsen. *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*. Toronto: University of Toronto Press, 2014.
- Clayer, Nathalie. "Behind the veil. The reform of Islam in interwar Albania or the search for a 'modern' and 'European' Islam", *Islam in Inter-War Europe*, Hurst, 2008, s.128-155.
- Düzdağ, Ertuğrul (der.). *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar*. I-IV. İstanbul: Kaynak, 2012.
- Frank Tachau. "The Republican People's Party: 1945-1980". *Political Parties and Democracy in Turkey* (ed. Jacob Landau, Metin Heper). London: Routledge, 1990. s. 99-107.
- Hadžibajrić, Fejzullah, "Merhum Hadži Mujaga Merhemić (1877. – 1959.) – Čuvar Ruzine Vaze", *Behar*, 116, 2013. s. 14-18.
- Hadžišehović, Munavera. *A Muslim Woman in Tito's Yugoslavia*. Texas: University of Texas Press, 2003.
- Jelavich, Barbara. *History of the Balkans, Twentieth Century*. Cambridge University Press. Cambridge. 1999.
- Kara, İsmail. "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2000), s. 29-55.
- . *Şeyh Efendi'nin Rüyasındaki Türkiye*. İstanbul: Dergâh, 2015.
- Karcic, Fikret. "Bosna Müslümanları Arasında Reisu'l-Ulema Müessesesi". *BİSAV Divan*, 1998, s. 27-35.
- . "Bosnian Cultural Communication with the Muslim East during the 20th Century". *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*. Ankara: Tika, 2016.

- . "The Reform and Sharia Courts and Islamic Law in Bosnia and Herzegovina, 1918-1941". *Islam in Interwar Europe* (ed. Nathalie Clayer and Eric Germain. London: Hurst, 2008). s. 253-270.
- . *The Other European Muslims: A Bosnian Experience*. Sarajevo: CNS, 2015.
- Karic, Enes. "Bosnian Muslims and Their Educational Dilemas in the Austria Hungarian Period". *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*. Cilt IV, Ankara: Tika, 2016.
- . *Contributions to Twentieth Century Islamic Thought in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Kalem, 2011.
- Karpat, Kemal. *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis*. Leiden: Brill, 1973.
- . *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*. New Jersey: Princeton, 1959.
- Lampe, John. *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Mardin, Şerif. *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediuzzaman Said Nursi*. New York: New York State University Press, 1989.
- . *Religion, Society, and Modernity in Turkey*. New York: Syracuse University Press, 2006.
- Mekic, Sejad. *A Muslim Reformist in Communist Yugoslavia: The Life and Thought of Husein Dozo*. London: Routledge, 2016.
- Nielsen, Christian Axobe. *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*. University of Toronto Press, Toronto, 2014.
- Omerov, Mumin. "Makedonya'da Din Eğitimi". *Balkanlarda Din Eğitimi*. İstanbul: Ensar, 2016, s. 17-33.
- Racius, Egdūnas, Antonina Zheliāzkova (ed.). *Islamic Leadership in the European Lands of the Former Ottoman and Russian*. Leiden: Brill, 2018.
- Sadak, Bekir. "Biz Oralarda Kalmalyydık". *Hilal*, Mart 1990. s. 15.
- Silverstein, Brain. "Disciplines of Presence in Modern Turkey: Discourse, Companionship, and the Mass Mediation of Islamic Practice". *Cultural Anthropology*. Vol. 23, Issue: 1, 2008. s. 118-153.
- Traljic, Mahmud. "Feyzullah Hacıbayriç". *DİA*. XIV, s. 499-500.
- . *Istaknuti Bošnjaci*. Sarajevo: El-Kalem, 1998.
- Tunçay, Mete. *Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*. Ankara: Yurt Yayınları, 1981.
- Yılmaz, Necdet (der.). *Ali Yakup Cenkçiler: Hatıra Kitabı*. İstanbul: Darülhadis, 2005.